

Плани практичних занять

МОДУЛЬ 1. ОСНОВИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Тема 1.1. Світогляд. Філософія як світогляд

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Філософія як теоретична діяльність і навчальна дисципліна
2. Світогляд. Історичні типи світогляду
3. Основне питання філософії. Філософський метод, тип філософування

1. Філософія як теоретична діяльність і навчальна дисципліна

Філософія – найвище досягнення людського розуму. Ця теза має бути відправним пунктом у розгляді даного питання. Що означає грецьке слово «філософія»? Спробуйте дати стислу характеристику навчального тексту з філософії. Які особливості визначають специфіку філософствування? Розкрийте розуміння філософії як «мислення про мислення». Обдумайте та сформулюйте власні очікування від навчального курсу філософії, вимоги до його вивчення.

2. Світогляд. Історичні типи світогляду

Обдумайте відповідь на питання: в чому полягає необхідність світогляду для людини? Адже людина на відміну від інших вищих тварин не вдовольняється чуттєвою практикою. Яку роль виконує світогляд в освоєнні дійсності. Розкрийте поняття світогляду і схарактеризуйте історичні типи світогляду: міф, релігія, філософія, наука.

При характеристиці міфу слід пам'ятати, що пояснення міфологічної версії істини слід виводити не з розхожих уявлень про незнання або страх людей перед природою, а з характеру їхнього зв'язку з природним світом. Опишіть міфологію як перший досвід світу. Спробуйте залучити уявлення про об'єктивну практику людини як фактор узагальнення властивостей предметного світу та утворення понять. Покажіть, що міф передує раціональності. Наведіть приклади міфів у культурі більш пізніх епох.

Розкрийте особливості релігійного ставлення до світу, релігійної віри як форми буття Бога. Покажіть, що супранатуралізм Бога, як надчуттєвої, не збагненої розумом сутності та суперсуб'єкта, історично зумовлений розвитком практики.

Спробуйте пояснити появу філософського світогляду як необхідність розвитку соціуму. Покажіть практичну обумовленість раціонального ставлення до світу. Сформулюйте власне розуміння раціональності та наведіть приклади.

Покажіть, що характер філософських учень пов'язаний з розвитком цивілізацій Сходу та Заходу. Назвіть і стисло розкрийте типи філософування.

3. Філософський метод, тип філософування

Розкрийте визначення методу у філософії. Слід визначитись із тим, чим відрізняється філософський метод від інших теоретичних і практичних методів, з'ясувати його специфіку. Далі, необхідно знайти причини принципових відмінностей різноманітних методів. Зверніться до соціально-історичних підстав філософського вчення, метод якого розглядаєте. Яке начало в ньому переважає, раціональне або символічно-споглядальне? Слід мати на увазі, що метод є похідним від ставлення до дійсності, що визначає розуміння природи, суспільства і мислення. Треба пам'ятати, що в структурованому досвіді ставлення людини до світу полягає філософія як теоретична діяльність.

Щодо типів філософствування, слід з'ясувати культурно-історичні чинники різних підходів, стиль розсуду, актуальну проблематику, якою займаються філософи

різних діб і в різних культурах світу. На основі аналізу прикладів, які Ви наведете, слід схарактеризувати особливості історичних типів філософування. Подумайте, за рахунок яких цивілізаційних факторів типи принципово відрізняються, зберігають основні особливості та взаємодіють. При характеристиці типів філософії пам'ятайте, що теоретичний досвід у будь-якому разі включає в себе духовно-інтелектуальну та логічно-доказову складові, особисті переконання та загально прийняті істини. Їх співвідношення й визначатиме якісні особливості кожного вчення.

Тема 1.2. Проблема буття у філософії

Навчальні питання:

1. Категорія буття. Онтологія.
2. «Основне питання філософії»
3. Поняття часу та простору

1. Категорія буття. Онтологія.

Розкриття даного питання потребує достатньо глибокого розуміння багатовимірного та історично рухомого характеру категорії буття. Покажіть, що буття – це і категорія, і процес. А відтак, буття не зводиться до існування, передбачає узагальнення всіх спостережуваних явищ і процесів щодо їх присутності – наявного буття. Проведіть розрізнення між категорією буття та зведенням його в ідеальний принцип світобудови. Розкрийте значення терміна «онтологія» та поясніть історичну змінюваність уявлень про буття. Спробуйте сформулювати власне бачення буття – світового, людського, буття речей.

Розкрийте історичну ситуацію категоріального осмислення буття, її світоглядний зміст і розвиток. Схарактеризуйте співвідношення уявлень про буття і небуття. Наведіть із матеріалу лекції розуміння явищ забуття.

2. «Основне питання філософії»

Розкрийте зміст «основного питання» філософії. Покажіть, що відношення мислення до буття трактувалося в історії філософської думки залежно від її конкретно-історичного смислу.

Розкрийте поняття матерії, спираючись на її визначення як об'єктивної реальності, що дана людині у відчуттях. Поясніть сполучуваність наявного буття матерії, даної в чуттєвому сприйнятті (або потенціальної можливості бути відчутною), та її «безкінечності». Наведіть приклади явищ матерії, що опосередковано відчутні, та розкрийте уявлення про її форми.

Спробуйте окреслити смислову сферу поняття духу. Покажіть, що дух, як філософська категорія, не є релігійним уявленням, і водночас виступає нон-персональним началом. Надайте своє розуміння категорії «дух».

Схарактеризуйте обидві категорії – дух і матерія – як ключові поняття онтології.

Розкрийте історичну основу виникнення основного питання філософії. Надайте по можливості стислу характеристику напрямів, які являють різні варіанти відповідей на основне питання. Чи вважаєте Ви це питання наріжним щодо характеристик будь-якого філософського світогляду? Обґрунтуйте власну позицію. Спробуйте усвідомити та висловити думку, до якої відповіді на питання про відношення мислення до буття схиляється Ваша власна світоглядна позиція.

3. Поняття часу та простору

У розгляді даного питання слід мати на увазі, що простір і час у філософії можуть

бути представлені як параметри об'єктивного світу, або, навпаки, як аспекти його відтворення у чуттєвості та розумі людини. Природні ритми, цикли, процеси мають об'єктивний характер і створюють передумови для сприймання людиною реальності як єдності – континууму. При цьому континуум є символічною основою для розуміння буття. За посередництвом часу людина усвідомлює і впорядковує реальність. Наведіть приклади розуміння простору і часу в різні епохи: міфологічний синкретизм; поява лінійності і циклічності часу у християнському образі світу; новочасна механічна модель часу-простору. Проведіть грань між механічним і філософським розумінням простору і часу. Схарактеризуйте простір і час як форми руху матерії. Як таке їх розуміння співвідноситься з уявленнями про вічність та безкінечність світу?

Тема 1.3. Філософське вчення про розвиток.

Навчальні питання:

1. Рух – становлення – розвиток.
2. Діалектика як учення та метод.
3. Закони діалектики

1. Рух – становлення – розвиток.

Схарактеризуйте рух як категорію філософії. Розкрийте взаємозв'язок понять руху та становлення. Покажіть, що розвиток є такий рух, який крім змінюваності об'єктів і процесу їх становлення характеризує також якісні перетворення. Дайте пояснення, чому розвиток завжди є саморозвитком.

При розгляді поняття розвитку як загальної характеристики процесів, що відбуваються в природі й цивілізації, зверніть увагу на принциповість змін, специфічну для процесів розвитку. Розвиток виступає як ускладнення, накопичення постійно нових властивостей, аж до суттєвого перетворення об'єкта. Застосуйте для аналізу таких механізмів поняття інобуття. Покажіть, що в цей спосіб утворюється якість, що передбачається первинними властивостями й заперечує їх. Розкрийте смисл метафори «своє інше». Наведіть приклади відношення між явищами, при якому перше з них визначає друге, і прокоментуйте їх за допомогою категорії «ухід в основу». Поясніть особливості логічної первинності та вторинності на відміну від їх буквального розуміння. Таким чином утворюється можливість розкрити відношення, яке має в діалектиці назву протилежності та суперечності.

2. Діалектика як учення та метод.

Розкрийте зміст терміна «діалектика». Розкриваючи специфіку діалектики як учення та методу, доцільним буде показати її історичне становлення. Важливо, що діалектична логіка не обмежується певними вченнями, а притаманна специфіці філософської традиції та ґрунтується на закономірностях мислення як таких. Схарактеризуйте стисло історичні форми діалектики. У матеріалізмі діалектика являє собою вчення про загальний зв'язок і розвиток. Покажіть, що така спрямованість діалектичного методу зумовлена розвитком індустріальної цивілізації та позитивного знання. Спробуйте окреслити методологічні межі діалектики. На якій підставі діалектика розглядалася як „наука про найбільш загальні закони природи, суспільства та мислення”?

Для того, щоб показати особливості діалектичного методу Гегеля, треба розкрити основні позиції його філософської системи. Яку засаду Г.В.Ф. Гегель покладає за первоначало світового процесу? Аналіз філософської системи Г.В.Ф. Гегеля передбачає виявлення логічного процесу як сфери формування його діалектичного методу. Як діалектичний метод Гегеля був застосований Марксом, які кардинальні зміни у картині світу були ним досягнуті? Розкрийте відправний пункт онтології Маркса. Який

універсальний за своїми функціями предмет він поставив у центр філософського аналізу процесу буття? Чому?

Обміркуйте питання про значимість ідеї розвитку в розумінні світового універсуму, людської спільноти. Спробуйте з'ясувати межі розвитку. Чи можна стверджувати, що світовий континуум розвивається?

3. Закони діалектики

Закон переходу кількісних змін у якісні

Для розуміння дієвості цього закону необхідно з'ясувати параметри, поняття, за допомогою яких він описує механізм розвитку. Треба, отже, звернутись до категорій, що позначають у Гегеля первинний стан буття ідеї (й виявляються застосовними до явищ навколишньої реальності). Розкрийте сенс поняття якості, його значущість як вияву буття предмета. Чому якість може бути дана лише через взаємодію предмета з іншими? Яким чином ми встановлюємо якість? Що таке властивість? Чи можуть збігатись властивості різних предметів? А їх якості? Як співвідносяться якості й властивості предмета, чи є їх розмежування повним, абсолютним?

Щоб виявити своєрідність предмета як форми відношень властивостей, як якісної визначеності, необхідно застосувати категорію кількості. Слід мати на увазі, що, незважаючи на зовнішню абстрактний характер кількісної характеристики параметрів об'єкта, вона має онтологічне значення. В чому воно полягає? На основі співвідношення кількості й якості слід розкрити категорію міри, поняття границь міри. Обміркуйте, в який спосіб відбувається вихід за границі міри і перехід предмета до іншого якісного стану, з застосуванням поняття «скік». Розкрийте процеси переходу кількісних змін у якісні й навпаки на прикладі.

Закон взаємопроникнення протилежностей

Насамперед слід звернутись до понять, що характеризують процес розвитку. Це категорії тотожності, відмінності, протилежності, суперечності. Слід розкрити сенс вислову Гегеля «своє інше». Схарактеризуйте дієвість категорій протилежності й суперечності на даних Гегелем прикладах. Чи можуть протилежні сторони предмета взаємодіяти, досягати суперечності лише за рахунок внутрішнього співвідношення? Водночас, стосовно чого ми виявляємо їх? Як розв'язується суперечність? Чи є зовнішні відношення умовою цього? Чому? Щоб переконатись, чи є суперечність універсальним відношенням сторін об'єктів, обміркуйте поняття цілого. Які ознаки цілісності ви можете навести? Чи є необхідним виявити відмінності, протилежності сторін, щоб установити цілісність? Чи є цілісність процесом, або усталеним явищем?

Закон заперечення заперечення

На основі вже відомих понять суперечності, скачку, механізмів дії законів суперечності й переходу кількісних змін у якісні слід виявити механізм діалектичного заперечення. В чому відмінність діалектичного від механічного заперечення? Розкрийте поняття «зняття». Для цього треба розкрити сенс так званої «тріади», поняття «тезису», «антитезису» й «синтезу». Як взаємодіють елементи «старого» і «нового» у досягнутому якісному стані предмета? В який спосіб вони обумовлюють подальший розвиток, прогрес? Схарактеризуйте циклічність і спадковість як стани розвитку, забезпечувані зняттям попередніх станів предмета, його якісних особливостей. Можливо скористатись прикладом, даним Гегелем для розгляду дії закону. Доцільним є застосування і таких прикладів, які ґрунтувалися б на даних фізики, генетики.

Слід пам'ятати, що еволюція уявлень про саморозвиток приводить до появи теорій, які складають альтернативу діалектиці. Надайте загальну характеристику синергетичної концепції розвитку.

Тема 1.4. Матеріальне й ідеальне. Свідомість

1. Свідомість як філософська проблема
2. Ідеї та образи над-особового розуму
3. Соціально-діяльнісна концепція свідомості

1. Свідомість як філософська проблема

Проаналізуйте проблему походження свідомості.

Відповідь на це питання доцільно буде розпочати з визначення свідомості як процесу формування образів, понять, інтерпретацій. Водночас треба пам'ятати, що свідомість є певний стан, у якому людині доступний світ і вона сама. Яким чином можливо „застати” свідомість „за роботою”? Чи можемо ми розглядати її як об'єкт? Розгорніть два виміри буття свідомості – культурний (загальне) і психічний (особливе). Де і як існує свідомість?

Чи має свідомість власне буття, чи існує як атрибут високоорганізованої матерії, мозку, і лише матерія має буття? Для розгляду цієї світоглядної дилеми треба позначити опозицію „психічне – фізичне”. В який спосіб пов'язані свідомість та мозок людини? Чи можемо ми вважати зв'язок мозку і свідомості причинним? Як Ви розумієте положення про свідомість як продукт мозку? Чи є воно вірним?

Розкрийте далі взаємопов'язані психофізичну апорію та *Hard problem of consciousness*. Психофізична апорія по-різному вирішується у філософії. Наведіть варіанти рішень, приклади. Схарактеризуйте *Hard problem of consciousness* як проблему об'єктивності у відтворенні світу у свідомості людини. Слід мати на увазі, що дана проблема відсилає не лише до пізнаваності світу, а й до питання про випадковість чи закономірність появи людини та людства у всесвіті.

2. Ідеї та образи над-особового розуму

У даному питанні наразі й треба звернутись до зв'язку людської свідомості з природою та космосом, як це представлено у вченнях класичної давнини. Розгорніть космічну метафору свідомості, притаманну античній філософії. З яких причин логічні порядки можуть бути представлені в якості принципів світоустрою?

Стисло окресліть образ божественного розуму, створений середньовічною релігійною думкою. В чому спільні і відмінні ознаки античних і середньовічних концепцій свідомості?

Схарактеризуйте об'єктивно-ідеалістичну позицію щодо свідомості. Які її властивості дозволяють уявляти її як універсальну силу або принцип світового універсуму?

Треба далі актуалізувати філософську систему Гегеля, в якій розумне начало світового процесу розглядається як надособова, існуюча в собі і, на цій основі, для себе, абсолютна ідея. А свідомість людини виступає інструментом реалізації розумності світу.

Таким чином, історичний огляд проблеми надає можливість простежити загальну лінію становлення філософії свідомості: космічна метафора; образ божественного розуму; панлогізм Г.Гегеля.

3. Соціально-діяльнісна концепція свідомості

У відповіді на це питання слід відправлятися від уявлення про мозок як біологічну передумову свідомості. У матеріалізмі свідомість є діяльністю і має предметно-практичну природу, пов'язану з соціальною дійсністю. В процесі соціальних відносин предмети стають представленими образами та знаками. Розкрийте поняття знака. В який спосіб він існує? Чи є можливим розуміти свідомість як оперування знаками? Спробуйте розгорнути

діалектику знака – взаємний перехід індивідуальних та соціальних реєстрів його існування.

Міркування з цих питань має вестись за допомогою розгляду наступних питань.

Як виникали соціальні зв'язки в прадавніх формах спільноти? Чи є ці історичні обставини дієвими для роз'яснення соціально-діяльнісного підходу, який ґрунтується на ідеї формування психічної сфери в соціальних відносинах? Розкриваючи такий підхід, слід схарактеризувати людину як істоту, якій притаманний соціальний спосіб буття. Обмірковуючи утворення ідеальних форм, необхідно показати все більшу незалежність їх від конкретно-чуттєвого відображення, процеси передачі досвіду, спільного оперування ним. Таким чином, треба визначитись із поняттям ідеального як образно-поняттєвої форми, що характеризується відносною самостійністю і водночас виникає як відношення до реальних явищ.

Необхідно позначити основні моменти діалектики ідеального. Далі вже є доцільним звернутись до поняття знака, в якому представлені обидві сторони ідеального і який, водночас, є матеріальним. Що таке знак? Яка роль знака у функціонуванні свідомості? Треба схарактеризувати знак як момент поєднання мислення й комунікації, що розкриває соціальний вимір свідомості.

Нарешті, слід розглянути ідею єдності свідомості та діяльності. Зокрема, необхідно уявити різницю між сенсорними виявами тварин, які реагують на подразники з довкілля, і сприйманням предметного світу людиною. Що таке предмет? За рахунок чого явище набуває вигляду відносно самостійного, завершеного предмета, в якому свідомість виявляє й узагальнює властивості, якості? Слід розкрити якість свідомості як процесу відношення, як спрямованої на предмет.

Свідомість і несвідоме – пара категорій, тісно пов'язана з уявленням про біологічні витоки психіки людини. Проаналізуйте принципове розходження між матеріалізмом і вченням психоаналізу З.Фрейда щодо несвідомого. Чи можливо, на Вашу думку, сполучити соціально-діяльнісний підхід і психоаналіз?

Тема 1.5. Мислення та мова. Логічні форми мислення.

Навчальні питання:

1. Поняття про мислення
2. Чуттєві акти. Раціональні операції мислення
3. Що таке мова. Різновиди мов
4. Поняття. Судження. Умовивід. Доведення і спростування

1. Поняття про мислення

Відповідь на питання потребує уявлень про поняття та образ як форми відтворення предметного світу людиною. Зверніть увагу на те, що в мисленні опосередковані практичні дії людини. Водночас, воно не копіює об'єкти та їхні зв'язки. Проаналізуйте питання про природу мислення. Розкрийте механізми аналізу та синтезу. Покажіть, що мислення здійснюється на основі взаємопов'язаних актів аналізу та синтезу. Схарактеризуйте процес сходження думки від образу до поняття. Для цього зверніться до розрізнення чуттєвих і раціональних чинників.

2. Чуттєві акти. Раціональні операції мислення

Проведіть грань між раціональними діями розуму й актами, які прийнято називати не рефлексивними. Дайте стислу характеристику відчуття, сприймання, уявлення. Покажіть, що в психіці людини відчуття та чуттєве сприймання, як цілісний результат відчуття, відтворюють предмет у цілому, а не окремі його властивості. Схарактеризуйте операції мислення, що забезпечуються узагальнення ознак до понять. Це аналіз, синтез,

порівняння, абстрагування, аналогія, узагальнення, класифікація, систематизація. Розкрийте механізм їх взаємодії.

3. Що таке мова. Різновиди мов

При відповіді на це питання важливо розуміти взаємну представленість комунікативної функції мови й оформлення смислу, значення, поняття. Далі, слід звернути особливу увагу на роль мови як осереддя людського існування, за рахунок чого мова дедалі частіше вважається за первинний фактор спільноти, культури, цивілізації, людськості взагалі. На основі єдності смислових і комунікативних виявів мови обґрунтуйте роль мови у процесі створення понять, як чинника розуміння, розумування.

Доцільним є проаналізувати роль мови в процесі формування сучасної картини світу і суспільства. Звідси розуміння мови як предмета філософської рефлексії та наукових розвідок. «Комп'ютерна ера» й інформатизація суспільства сприяють переосмисленню феномена мови. Наведіть приклади штучних мов. Покажіть, що штучні мови не лише розвиваються завдяки їх функціонуванню в інформаційно-технічному суспільстві, але чинять істотний вплив на процес комунікації в цілому. Необхідно звернутись до комунікаційної кризи, що виявляється у різних формах життєдіяльності суспільства. Як цей стан характеризує суб'єкта, суспільство, соціальні зв'язки? Схарактеризуйте мову як «орган» віртуального спілкування. В який спосіб віртуальне середовище впливає на розвиток мови?

Разом із цим, слід звернутись до особливостей невербальної комунікації. Проаналізуйте мовні можливості невербальних форм комунікації в мистецтві, в тому числі віртуальному.

4. Поняття. Судження. Умовивід. Доведення і спростування

Суть питання полягає в характеристиці цих логічних форм. Слід розпочати відповідь на нього з аналізу поняття. В який спосіб поняття фіксує зв'язок між одиничним і всезагальним? Треба показати, що поняття утворюються на основі ознак. Проведіть розрізнення суттєвих та несуттєвих ознак.

Необхідно визначити судження як форму відношення між поняттями, і далі розкрити структуру судження. Що таке суб'єкт судження (на відміну від філософського поняття про суб'єкта), предикат судження, зв'язка, квантор? Чим судження відрізняється від речення як такого? Наведіть приклади простих суджень існування і атрибутивних, ствердних і заперечних суджень. Слід приділити окрему увагу відношенням між судженнями. Які судження називають контрарними? Контрадикторними? Сформулюйте чотири закони логіки для контрадикторних суджень: закон тотожності, несуперечності, виключеного третього, достатньої підстави. Для кожного з них наведіть приклади.

Треба дати визначення умовиводу. Що таке дедуктивний, індуктивний умовивід? Розкрийте поняття категоричного силізму та наведіть приклади.

Дайте визначення доведення. Поміркуйте, який логічний закон має головне значення в ньому. Що значить «довести» щось? Розкриття цього питання вимагає визначення, що таке теза й аргументи. Слід схарактеризувати такі засоби аргументації, як засвідчені наукові факти, аксіоми, закони, теореми. Необхідно також визначити пряме і непряме доведення. Яких помилок слід уникати при формулюванні тези, доказу? Що таке спростування? Чи завжди ствердження (доведення) може бути спростоване введенням протилежного, істинність якого доведена? Що таке парадокс, антиномія?

Тема 1.6. Пізнання. Істина як категорія філософії.

Навчальні питання:

1. Поняття знання
2. Пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт і об'єкт пізнання
3. Пізнання і практика.
4. Поняття істини. Абсолютна і відносна істина

1. Поняття знання

Обміркуйте й дайте відповідь на питання: що означає «знати». Це питання виявляється доволі складним, потребує аналізу процесу пізнання, якісної визначеності знання, розгляду способів його перевірки.

Далі доцільним буде з'ясувати чинники мислення, завдяки дії яких людина отримує цілісний, узагальнений образ предмета. Передусім це абстрактне мислення. Дайте пояснення «формули» процесу пізнання: від живого споглядання – до абстрактного мислення й від нього – до практики. Розкрийте поняття чуттєвого споглядання, абстрактного мислення і практики як структурних складових і етапів процесу пізнання. Схарактеризуйте хід пізнання починаючи від чуттєвих актів до утворення поняттєвого образу об'єкта в суб'єкті.

Складність питання полягає в тому, що, з одного боку, у нерелективних формах (актах) бере участь свідомість; з іншого – існує несвідоме психічне, в якому мають місце не аналізовані розумом людини акти і змісти. Для того, щоб розібратись у цьому питанні, порівняйте чуттєву практику людей і тварин.

2. Пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт і об'єкт пізнання

Розкрийте визначення знання як понятійної представленості об'єкта в суб'єкті. Для цього необхідно звернутись до аналізу відношення двох сторін процесу пізнання - суб'єкта й об'єкта. В який спосіб взаємодіють об'єкт і суб'єкт? У вченні якого філософа-класика було показано їх взаємну представленість?

Розкрийте гносеологічний вимір основного питання філософії. Схарактеризуйте позиції гносеологічного оптимізму, песимізму (агностицизму), скептицизму. На яких історичних і логічних засадах з'являлися всі ці підходи до можливості пізнання світу?

Сформулюйте на основі аналізу існуючих концепцій власну відповідь на питання щодо пізнаваності сутності речей. Чи є вичерпне пізнання природно-космічного світу цілковито можливим для людини, яка, певною мірою, є його породженням? Чи зберігає образ явища, що дане людині, об'єктивний зміст даного їй суцього? Слід розглянути, передусім, учення І. Канта, яке тлумачить зміст знання як такої моделі суцього, яка перетворена своєрідним фільтром розумування і, отже, є проекцією властиво суб'єкта на сприйманий об'єкт. Можливо навести також приклад релігійної філософії, в якій довершене знання вважалось прерогативою Бога. З іншого боку, слід звернути увагу на концепції, в яких обговорюються форми пізнання об'єктивного світу. Треба звернутись до вчення Ф. Бекона. Інтерпретуйте його вислів: “Знання – сила”. Проаналізуйте висунуте Беконом учення про ідоли. Схарактеризуйте матеріалістичну концепцію знання як відображення. В чому її сильні та слабкі сторони? В якості підказки – надайте відповідь на принципове питання, чи зберігається уявлення про цілісність суб'єкта в концепції відображення.

3. Пізнання і практика

Відповідь на це запитання має ґрунтуватись на розумінні практики як процесу, який забезпечує розвиток цивілізації і має соціально-історичний характер. Отже, слід

відрізняти поняття практики від уявлень про відпрацювання дій, за допомогою яких людина вправляється у тих чи інших навичках, уміннях. Практику у розглядуваному значенні слід відрізняти від уявлень про окремі чуттєві процеси та дії, які мають частковий, індивідуальний характер.

Розкрийте суть положення, що практика є основою і ціллю пізнання. Для цього слід розглянути предметно-практичну природу пізнання. Покажіть, що практика спрямована на перетворення людиною навколишньої дійсності, яке виступає як зміст науково-технічного прогресу та несе в собі підпорядкування людиною, як суб'єктом пізнання та практики, своїх матеріальних передумов.

Розкрийте механізми упредметнення і розпредметнення, які функціонують у практиці. Покажіть, що практика визначає прогрес цивілізації за посередництвом розвитку засобів праці та способів виробництва. Наведіть приклади упредметнення досвіду в техніці та розкрийте її сутність посередника між людиною та природою. Покажіть, що освоєння природного світу – це спосіб людини й людства існувати в ньому.

5. Поняття істини. Абсолютна і відносна істина

Сформулюйте визначення істини як знання, що відповідає своєму предметові. Зверніть увагу, що істина існує в пізнанні – як результат процесу пізнання. Звідси витікає необхідність підтвердження істинності знань і глибоке питання стосовно сутності самої істини. Чи є істина досяжною? Дайте аналіз цього питання виходячи з отриманих знань про засади оптимізму і песимізму в гносеологічному аспекті основного питання філософії.

Треба розглянути соціально-історичний характер істини, схарактеризувати її як процес. Розкрийте специфіку істини в науці, філософії, мистецтві. Зверніть увагу на особливість істини в духовному аспекті. У пізнанні нарівні зі значенням певної інформації присутній і її смисл – значимість даної істини для людини. Зверніть увагу також на специфіку істини в художньому пізнанні. В мистецтві істиною є сам суб'єкт творчості.

Слід підняти питання про об'єктивність знання. Проблема істини – це й є проблема об'єктивності знання. Як Ви вважаєте, чи є знання людини про світ об'єктивними? Доведіть свою думку.

Знання та віра – це питання про духовний зміст істини. Поміркуйте, що дає віруючим людям підставу вважати релігійну віру не просто переконанням чи переживанням, але знанням і навіть розумінням. Проведіть розрізнення між розумінням і вірою. Покажіть, водночас, і їх взаємозв'язок, взаємну необхідність. В який спосіб знання ґрунтується на моментах віри?

Далі слід перейти до понять про абсолютну та відносну істину. Спираючись на знання про соціально-історичний характер істини, дайте визначення абсолютної та відносної істини. Розкрийте співвідношення цих понять на основі категорій властивостей і якості. Чому існуючі в науковому пізнанні істини завжди є відносними? Чи мають вони потенціал переростання в абсолютні істини?

Спробуйте відповісти на питання: яким є сенс поняття «абсолютної» істини? Для чого воно існує у філософії? Чи є дане поняття доцільним у вимірі розуміння істини як позитивного знання?

Визначте заблудження через поняття істини. Поясніть різницю між фактичними та логічними заблудженнями. Покажіть, що проблема істини та заблудження тісно пов'язана з питанням про критерії істини.

Відповідь на дане питання полягає в аналізі способів перевірки знання. Головну увагу в філософському аспекті питання слід приділити категорії практики, її інтерпретації як критерію істини. Слід мати на увазі, що практика, як форма перевірки, використання і розвитку знання, виступає критерієм істини завдяки тому, що вона є згідною знанню і його засобам. Сумірність практики і знання простежується в соціально-історичному процесі. Отже, перевірка знання практикою здійснюється в межах, обумовлених рівнем

суспільного виробництва, ступенем розвитку його суб'єкта.

Схарактеризуйте різноманіття форм практики. Варто звернути увагу, що сучасні методи науково-практичної верифікації знання (математичні моделі об'єктів, та ін.) відносяться до практики нарівні з діями, які несуть пряме втручання людини в життя природи. Подумайте, чи наближує розробка різноманітних форм засвідчення фактів людство до рішення проблеми істини?

МОДУЛЬ 2. ОСНОВИ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Тема 2.1. Людина у філософії. Сенси життя та свобода

Навчальні питання:

1. Філософська антропологія як форма самопізнання людини
2. Сутнісні чинники природи людини. Сенси життя і свобода волі
3. Людина у всесвіті

1. Філософська антропологія як форма самопізнання людини

Схарактеризуйте людину як духовно-тілесну єдність. Розкрийте полярну протилежність релігійного і біологізаторського підходів до природи людини. Окресліть за матеріалом лекції сучасні підходи до психофізичної цілісності людини: ідеї психоаналізу З.Фрейда, Ж.Лакана, Е.Фромма. Висловіть свої уявлення щодо відкритого характеру природи людини.

Для розкриття питання необхідно визначити сферу філософської антропології. Зверніть увагу на такий постійний чинник інтерпретації людини, як з'ясування її відношення до світу. Які особливості людини як істоти (навіть генетичні), як суцього при цьому аналізуються? Необхідно визначитись із специфікою буття людини.

Слід розкрити актуальність проблеми людини. Для цього треба звернутись до цілісності суб'єкта, свободи волі, творчості, моральності. Покажіть, що людство розуміє необхідність знайти вихід з екологічної кризи, створеної розвитком цивілізації. Які властивості людини як суцього виявляються в цьому пошуку?

У вивченні даної теми передбачається самостійно ознайомитись із концепціями людини: в античній філософії; християнським розумінням людини; філософією суб'єкта у Новий час; особливостями розуміння людини в новітній думці. На основі цих знань потрібно показати, що людина в історії осмислює себе як суб'єкта культури, ставить і аналізує питання свого місця в світі, здійснює розвиток практики, цивілізації. Зверніть увагу на становлення ідеї положення людини у світі від античного космоцентризму через християнський теоцентризм до новочасного антропоцентризму.

2. Сутнісні чинники природи людини. Сенси життя і свобода волі

Вихідним пунктом у розгляді даного питання має стати міркування про походження та призначення людини як цілісної живої істоти. Треба показати її здатність реорганізовувати природу й уособлювати надприродні засади культури. Спробуйте визначитись у питанні щодо взаємозв'язку тілесних і духовних чинників людської природи. Що робить людину людиною й яку роль у цьому відіграють її фізичні та духовні якості?

Потрібно розкрити поняття смислу як самовизначення суб'єкта, пов'язати з уявленням про досвід, цілі життя. Розкрити специфіку людського буття як вибору та смислу. Має сенс звернутись до концепту *Dasein*, у якому М. Хайдеггер розкрив сутність інтеграції смислових і практичних чинників життєвої програми людини. Цінності варто

розглянути з позиції сенсу життя й самовизначення людини, пошуків смислу. Покажіть відмінності релігійного та раціонального підходів до сенсу життя, історичне становлення смисложиттєвої проблематики. Якщо в традиційному суспільстві вона зводилася до сподівань людини на потойбічне “спасіння”, то в контексті індустріальної цивілізації сенс життя орієнтується на індивідуальні цінності, цілі, концептуалізацію призначення людини, її місця в світі та соціумі. Треба навести приклади розуміння смислу життя, головних цілей людини. Проблему місця та призначення людини доцільно розглянути в контексті “Етики” Б.Спінози, аксіології М.Шелера (праця “Положення людини в космосі”), тобто ширше, ніж передбачає одиничний зміст життя. Людина має бути розглянута як представник людства, і, взагалі, доречним буде обмірковувати питання: чи не є людина тимчасовим створінням?

Доцільним є аналіз основних положень, що розкривають історичну боротьбу людини за життя, опір смерті, форми пошуку символічного безсмертя. Покажіть, що культові образи потойбічного життя та безсмертя змінилися на уявлення про традицію, ідеали, самоцінність і духовний потенціал творчості. Розкрийте своє розуміння поняття духу, духовності, волі до життя. Що таке свобода волі, як Ви її розумієте?

Це питання доцільним буде розглянути в контексті тріади понять: свобода – необхідність – примус. Покажіть багатовимірний характер поняття свободи. Розкрийте свою думку про реальні та номінальні виміри свободи.

3.Людина у всесвіті

Місце людини у Всесвіті – одна з наріжних проблем філософської антропології. Слід показати історичний поступ культурної рефлексії щодо її осмислення. Грунтуючись на ідеях, які Ви почерпали з досвіду філософської антропології, розглянутого в попередньому питанні, про положення людини в космосі та її безсмертя, обміркуйте свою позицію. Яка роль людини в природно-космічному світі, чи може вона впливати на життя природи. Антропний принцип – одна з відповідей сучасної науки на ці питання. Розкрийте даний принцип і висловіть свою думку – коментар. Феномен людини за Тейяром де Шарденом – приклад новітніх релігійних підходів до проблеми місця людини у всесвіті. Розкрийте цей підхід і прокоментуйте його. Яка Ваша власна позиція стосовно ролі й місця людини в світі? Чи є людина творцем свого буття?

Подумайте й сформулюйте свою думку, які причини мають деструктивні прояви та викривлення життєвих стратегій у ряді випадків. Схарактеризуйте їх як соціальну проблему. Які поради Ви могли б дати людині, людству щодо цінності й цілісності життя, орієнтуючись на свої власні уявлення про місце людини в природно-космічному світі? Чи здатне розуміння цього місця й ролі зарадити негативним проявам?

Тема 2.2. Соціальні відносини. Суспільство. Особистість

Навчальні питання:

1. Поняття соціальних відносин. Поняття суспільства
2. Розуміння соціальної структури суспільства у філософії
3. Особистість і її діяльна природа.

Поняття суспільства. Соціальні відносини. Розподіл праці і соціальна структура суспільства: соціальні верстви – стани, класи, страти.

Поняття власності і її форми. Соціальна суперечність, розв’язання соціальних суперечностей. Поняття суспільного виробництва та суспільно-економічної формації.

Поняття особистості, її діяльна природа. Індивід – суб'єкт – особистість – індивідуальність. Особистість як суб'єкт свободного розвитку. *Свобода й відповідальність. Соціалізація й інтеріоризація.* Поняття волі. *Концепції волі у І.Канта, Г.Гегеля, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше.* Віртуалізація суб'єктивності. Масовидна форма соціальної єдності.

1. Поняття соціальних відносин. Поняття суспільства

При аналізі даного питання зверніться до теорії антропосоціогенезу: чим обумовлена потреба в соціальному зв'язку, яку відчують люди? Яку життєву необхідність він реалізує? Слід звернути увагу на різноманіття соціальних зв'язків у різних галузях діяльності людини. Також подумайте про важливі якості, що дозволяють людині порозуміти іншого. Актуалізуйте раніше набуті знання про соціальне буття свідомості, раціональності.

Схарактеризуйте сутність соціальних відносин – обмін здатністю до праці. Розкрийте ідею праці як необхідної, безумовної форми існування людини. Покажіть, що обмін здатністю до праці визначає існування спільноти й самої людини як суб'єкта.

Окрему увагу необхідно приділити організації спільноти, чинникам її існування. На цій основі простежити еволюцію спільноти від громади до суспільства. Визначте поняття роду, племені, народу, нації, держави. Покажіть необхідність соціальних інститутів держави, тобто регуляції суспільної життєдіяльності. Яку роль виконує держава щодо суспільства?

Далі розгляньте поняття суспільного виробництва. При аналізі поняття суспільного виробництва слід загострити увагу на його системному характері, як способу і матеріального забезпечення життєдіяльності соціуму, і формування соціальних відносин, а, отже, їх суб'єкта. Розкрийте поняття розпредметнення соціального досвіду, покажіть способи його засвоєння і знов упредметнення. Покажіть, що матеріальне виробництво являє динамічний процес. Відтак, ідеться про об'єктивні закони розвитку соціуму.

Розкрийте поняття суспільно-економічної формації. Чим відрізняються між собою історичні типи формацій? Завдяки чому вони змінюються? Чи можливо побудувати модель історії, як не приймати ідеї про її об'єктивні закони? Можливо навести як альтернативу – ідею самодостатньої випадковості, примат унікальності історичної події. Якої позиції дотримуетесь особисто Ви?

2. Розуміння соціальної структури суспільства у філософії

Для розкриття цього питання треба зіставити формаційний та цивілізаційний підходи до визначення суспільства. На основі першого – треба визначити основні типи спільнот, які відображають кожну з формацій та еволюцію державності. Далі, буде доцільним звернутись до класифікації типів соціальності згідно з другим підходом – традиційного, індустріального та постіндустріального типів.

Порівняйте поняття класу суспільства та страти. У чому їх спільні і відмінні риси? З чим було пов'язано виникнення теорії соціальної стратифікації М. Вебера – Т. Парсонса? Необхідно схарактеризувати класи, нації, сім'ї як основні структурні компоненти суспільства. Розкриваючи поняття класу, необхідно виходити з поняття власності на засоби виробництва. Чому відносини класів у суспільстві є антагоністичними? Розглядаючи природу націй, слід уяснити зв'язок їх виникнення з процесом централізації капіталу в Європі.

3. Особистість і її діяльна природа.

При аналізі цього питання слід розкрити визначення особистості в якості продукту

суспільних відношень. Схарактеризуйте взаємозв'язок соціалізації та інтеріоризації. Разом із ідеєю сумісної діяльності як основи особистого розвитку, необхідно показати також фактори формування індивідуальності: спрямованість особистості, характеристики особистого вибору, свободи волі. Доцільним буде звернути увагу на якості “Я-концепції”.

Особистість як суб'єкт вільного розвитку реалізує свою життєву стратегію і прагне до збагачення свого потенціалу, а не лише матеріальних умов життєдіяльності.

Покажіть, що особиста свобода є пріоритетом, абсолютною цінністю кожної людини, та водночас у зрілої людини обумовлює й особисту відповідальність. Необхідно розкрити їх взаємозв'язок, виходячи з того, що відповідальність – це готовність “відповісти” за свій вибір перед собою і суспільством, норми якого визнає людина.

Тема 2.3. Цивілізація і прогрес. Глобальні проблеми сучасності

Навчальні питання:

1. Поняття цивілізації. Періодизація цивілізаційного процесу
2. Поняття інформаційно-технічного суспільства та глобальна ситуація
3. Особливості та взаємозв'язок глобальних проблем сучасності

1. Поняття цивілізації. Періодизація цивілізаційного процесу

Для відповіді на питання треба показати, що в соціокультурному процесі розрізняються практичні та символічні форми освоєння світу, які мають відносно самостійні закономірності розвитку. З'ясуйте поняття прогресу. Чи воно застосовне рівною мірою до цивілізації та до духовно-інтелектуальних або художніх явищ? Покажіть, що актуалізація культурних набутків минулого обумовлює їх неперехідну цінність, а досягнення цивілізації характеризуються як розвиткові й підпадають під поняття прогресу.

Схарактеризуйте систему відношень «людина – техніка» як основу для визначення типу соціальності. Чому ми розрізняємо традиційне, індустріальне, постіндустріальне суспільство саме за такими критеріями? Покажіть залежність між способом виробництва, якістю суб'єкта соціальних відносин і їхнім змістом.

2. Поняття інформаційно-технічного суспільства та глобальна ситуація

Інформаційно-технічне суспільство являє собою перетворену форму соціальних відносин капіталістичної формації. Розкрийте поняття відчуження і застосуйте його в аналізі процесу техногенних перетворень соціальної ієрархії, комунікації, самого суб'єкта соціальних відносин. Схарактеризуйте кризу його цілісності, свободи волі, історичної самосвідомості.

3. Особливості та взаємозв'язок глобальних проблем сучасності

Схарактеризуйте глобальні проблеми сучасності щодо їх спільної основи. Треба знайти відповідь на питання, яка стратегія людства призвела до того, що воно поставило себе на грань виживання. Розкрийте сутність демографічної, екологічної, епідеміологічної, продовольчої проблем, проблеми війни і миру та інших. Які шляхи виходу з глобальної кризи пропонують науковці?

Тема 2.4. Наука і техніка в сучасному світі.

Навчальні питання:

1. Глобальна ситуація та її техногенний аспект

2. Наука і її призначення в суспільстві.
3. Розвиток науки. Комп'ютерні технології в сучасному світі

1. Глобальна ситуація та її техногенний аспект

Схарактеризуйте глобальний континуум сучасної цивілізації як світ технологій. У який спосіб змінилися засоби комунікації, інформаційні потоки? Розкрийте суть космополітизму в сучасному світі. Які фактори обумовлюють трансформацію етнічно-національних цінностей і культуральну уніфікацію індивідів? Схарактеризуйте ситуацію «перемоги» цивілізації над культурою, переключення регістру діалогу в регістр нон-персонального управління масами. Розкрийте смисл поняття геополітики та спробуйте визначити її пріоритети.

2. Наука і її призначення в суспільстві

Основний смисл відповіді на це питання полягає в характеристиці науки як домінуючої форми світогляду та інституту із виробництва знань. Дайте визначення науки як теоретичної діяльності, спрямованої на виробництво знань з метою перетворення світу в інтересах людини.

Схарактеризуйте специфіку наукового пізнання, етапи наукового пізнання: проблема, гіпотеза, теорія.

Покажіть, що методи наукового пізнання зазнають еволюції від стереотипних до таких, що визначаються безпосередньо параметрами досліджуваних явищ і процесів. Далі розкрийте специфіку трансформацій суб'єкта наукового дослідження від творчої індивідуальності – до колективного суб'єкта науки. Покажіть, що даний процес пов'язаний з технологізацією знання та пізнання.

3. Розвиток науки. Комп'ютерні технології в сучасному світі

Схарактеризуйте етапи розвитку науки: класична, некласична, постнекласична наука. З цією метою проведіть співставлення наукового знання з формами ненаукових знань, зокрема:

паранаукове, ненаукове, донаукове і псевдонаукове. Наука характеризується емпіричними методами дослідження, конкретністю своєї предметної сфери, експериментальним характером доказів та обґрунтувань. Серед етапів наукового пізнання слід виділити і розглянути проблему, гіпотезу і теорію.

При характеристиці історичного поступу науки треба мати на увазі, що її виникнення відноситься до XV – XVI століть і пов'язано з формуванням буржуазних відносин у Європі. Дайте визначення наукової парадигми. Розкрийте стисло механізм зміни парадигм. Передусім слід розглянути класичну наукову парадигму, започатковану раціоналізмом Декарта та емпіризмом Бекона. Дайте загальну характеристику механічної картині світу, характерну для класичного етапу становлення науки. Схарактеризуйте некласичний і постнекласичний періоди непарадигмального розвитку науки. Чому в науці виникають непарадигмальні проблеми? Розкрийте зміст теорії наукових революцій Т. Куна.

Зверніть окрему увагу на специфіку сучасного науково-технічного прогресу. Дайте визначення комп'ютерної технології. Що таке штучний інтелект? Розгляньте основні значення даного поняття.

Покажіть, що буття людини в сучасному світі характеризується віртуалізацією. Дайте загальну характеристику віртуальної реальності та розкрийте особливості людського буття в зв'язку з її панівною роллю в організації соціокультурного процесу.

Окресліть надії та ризики, пов'язані з розвитком штучного інтелекту. Наведіть

сучасні футурологічні візії штучного інтелекту.

Тема 2.5. Культура як людська реальність.

Навчальні питання:

1. Поняття культури
2. Форми буття культури: мораль, релігія, мистецтво.

1. Поняття культури

Найбільш широке розуміння культури – те, що вона є надприродною реальністю, яка створена людиною. Всі набутки і досягнення людини відносяться до культури. Разом із тим, у відповіді на питання слід показати, що культура і цивілізація не тотожні. Зверніть увагу на те, що культура спрямована на людину як свою мету і цінність, а цивілізація скерована до світу природних об'єктів і має на меті їх перетворення.

Проаналізуйте основні підходи до визначення культури – діяльнісний, ціннісний та комунікативний.

2.Форми буття культури: мораль, релігія, мистецтво.

Розгляд питання треба почати з тези про єдність культури, яка виявляється в кожній її формі. Релігія, мораль, мистецтво, і, до речі, філософія – то є способи реалізації однієї сутності культури.

Розкрийте поняття релігії. Слід пам'ятати, що в його основу покладене уявлення про специфіку релігійної віри – стану свідомості, в якому людина переживає свій зв'язок з вищими силами. Водночас, треба розрізнити духовний та інституціональний аспекти релігії. Вона є не тільки формою буття культури, але також соціальним і політичним інститутом суспільства.

Щодо поняття моралі і моральності, потрібно виходити з центральної пари категорій – добро та зло, а в боротьбі добра та зла має бути встановлена справедливість. Отже, мораль та моральність формуються практикою суспільства. Мораль являє систему норм, створених для регуляції відносин і поведінки людей на основах добра і справедливості, а моральність існує на правах внутрішнього закону особистості, і її основу становлять совість і потреба людини в любові, в тому, щоб робити добро іншим. Акцентуйте, що релігія є первинним узагальненням досвіду моральності в категоріях культури.

Для розуміння специфіки мистецтва потрібно мати уявлення про естетичне сприймання дійсності та особливості естетичних переживань. Проаналізуйте з цією метою вислів Канта „зацікавлена незацікавленість”, який передає безкорисливе і водночас гранично емоційно наповнене ставлення до тих чи інших явищ дійсності. В який спосіб естетичне виявляє себе у природі, праці, спілкуванні, мистецтві? Спробуйте з'ясувати, чому філософія в цілому може бути представлена як естетичний досвід. Розкрийте категорії естетики – прекрасне, піднесене, трагічне, комічне, потворне. Наведіть приклади явищ, які могли б бути схарактеризовані різними категоріями естетики.

Завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

1. Предмет і функції філософії
2. Специфіка філософського пізнання
3. Єдність простору і часу в природничому пізнанні
4. Діалектична тріада Г.Гегеля
5. Предметна сфера діалектичного дискурсу К.Маркса
6. Розум як еволюційний набуток людства
7. Поняття про ноосферу у В.Вернадського
8. Штучні мови як набуток цивілізації
9. Логіка і мова
10. Закони правильного мислення
11. Взаємозв'язок суб'єкта й об'єкта пізнання у вченні І.Канта
12. Знання і віра: розбіжність і взаємозумовленість
13. Релігійна, біологічна, екзистенціально-філософська інтерпретація людини
14. Людина як самодіяльність. Діяльність, творчість, гра
15. Смысл життя та щастя людини
16. Тема символічного безсмертя в культурі
17. Філософські концепції волі
18. Типи соціальних відносин
19. Поняття свободи, його інтерпретації
20. Вибір і відповідальність
21. Проблема свободи та цивілізація
22. Індустріальне суспільство
23. Виникнення течій християнства

Література:

Базова

1. Данильян О.Г. Філософія: Підручник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – Х. : Право, 2012.
2. Подольська Є.А. Кредитно-модульний курс з філософії: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство. Навчальний посібник. – К. : Центр навчальної літератури, Інкос, 2006.
3. Причепій Є.М. Філософія: Підручник / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2005.
4. Освітньо-професійна програма вищої освіти «Пожежогасіння та аварійно-рятувальні роботи». Електронний ресурс. Режим доступу: http://nuczu.edu.ua/images/topmenu/inform-pro-diyalnicti/navchalna-diyalnicti/osvitni_programu/261_pg_pb_bak.pdf
5. Философия : Учеб. для вузов / Отв. ред. В.П. Кохановский . — Ростов н/Д : Феникс, 2000.
6. Філософія: Навчальний посібник / за ред. І.Ф. Надольного. – К. : Вікар, 2004.
7. Філософія : Курс лекцій / Бичко В.І., Табачковський В.Г., Горак Г.І. та ін. — 2-е вид. — К. : Либідь, 1994.

Допоміжна

1. Жеребкін В.Є. Логіка: Підручник. – К., 2001.
2. Історія західноєвропейської філософії XV-XVII ст.: Курс лекцій. - К., 1994.
3. Історія світової культури./за ред. Л.Т. Левчук, В.І. Панченко, та ін. – К.: Либідь, 2000.

4. Каріков С.А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури: навчальний посібник. – Х. : НУЦЗУ, 2011.
5. Новейший философский словарь. Постмодернизм / Главный научный редактор и составитель А.А. Грицанов. – Мн.: Современный литератор, 2007.
6. Померанц Г.С., Миркина З.А. Великие религии мира. – 3-е изд., испр. – М., 2006.
7. Хёсле В. Философия и экология. - М., 1994.
8. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX в. - М., 1995.
9. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992.